

STAND-UP THEOLOGY

Een quickscan van de tijdgeest

Tim Vreugdenhil

STAND - UP THEOLOGY

Een quickscan van de tijdgeest

KOK

Tim Vreugdenhil

INLEIDING

Wie is Tim Vreugdenhil? Als ik mezelf moet introduceren vertel ik vaak het volgende: ‘Ik ben Tim, opgeleid als theoloog, met aarzeling begonnen aan het vak van dominee en dat vervolgens zo’n vijftien jaar met veel plezier gedaan. Toen nog weer eens opnieuw begonnen. Als dominee (ik kan niks anders). Maar dan voor iedereen.’

Het woord ‘iedereen’ hanteer ik zoals ik het ooit de dirigent Benjamin Zander in een briljante Ted-talk hoorde doen. Waarom zou je klassieke muziek beperken tot de drie procent van de mensen die ervan houdt, vraagt hij zich af. Als je het op een goede manier aanbiedt, kun je vrijwel honderd procent van de mensen raken. Hij demonstreert dat door met een Chopin-prelude mensen ter plekke aan het huilen te maken. De noten van Chopin zijn niet anders dan een vertolking van het leven van ieder mens, legt hij uit. Ik speel geen piano en mijn ‘noten’ zijn woorden. Maar mijn overtuiging is dezelfde: iedereen kan er iets aan hebben. Ik ben de uitdaging aange-

gaan om dominee te zijn zoals die dirigent het aanpakt: Chopin niet reserveren voor de concertzaal, maar met je klassieke muziek (en vleugel) mensen opzoeken waar ze zitten. Soms is dat in de boardroom en soms op straat.

In een recent trendrapport wordt opgemerkt dat er in onze samenleving ruimte ontstaat voor levensbeschouwing als deze niet verpakt is in ‘godsdienschtig protocol’. Op dat moment had ik al een aantal experimentele programma’s gemaakt die ik *stand-up theology* noemde. Als dominee heb ik jarenlang binnen een protocol (noem het *kerkdienst*) gefunctioneerd. En nog steeds kun je me geregeld op zondagmorgen in een Amsterdamse kerk vinden (het protocol vangt meestal aan zo tussen tien en elf). Maar in een samenleving die zowel seculier als multireligieus geworden is, zie ik veel meer ruimte voor de niet-protocollaire vormen.

Het protocol loslaten kan een bevrijdende ervaring zijn. Iedereen herinnert zich de stropdas van prins Claus. Op mijn manier heb ik preekstoel, kerkpodium en liturgische vormen losgelaten. Ook mijn publiek heeft geen enkele ‘protocollaire’ reden om naar me te luisteren (het is niet op zondagmorgen en je moeder zegt niet bij het kerstdiner dat je eigenlijk toch eens naar één van mijn programma’s zou moeten gaan). Niet-protocollair betekent dat ik mag zeggen wat ik denk en dat mijn luisteraars ervan mogen vinden wat ze willen. Ik begrijp nu veel beter waarom Jezus weliswaar regelmatig in een synagoge te vinden was, maar zich meestal ‘buiten’, ergens onderweg, aan een strand of op een plein bevond. De meeste van zijn ver-

halen zijn letterlijk ‘stand-up’ ontstaan: in wisselwerking met een publiek van zeer divers pluimage.

Ik ben een groot bewonderaar van mensen die anderen met woorden kunnen raken. Kort geleden was de wereld in de ban van een daverende speech van Oprah Winfrey bij de uitreiking van de *Golden Globes*. Driemaal heb ik haar negen minuten durende optreden bekeken. Driemaal was ik tot tranen toe geroerd. Ze benoemt de grote issues: nepnieuws, seksisme en racisme, spreekt daders aan op hun verantwoordelijkheid en geeft slachtoffers een stem en een gezicht. Meer nog: ze geeft ze hun waardigheid terug en eindigt met hoopvolle woorden. Mooier nog dan de speech zelf vind ik de gezichtsuitdrukking van de mensen die Oprah’s publiek vormen. Zij luisteren intens, juichen soms, laten hun tranen de vrije loop, klappen. Ze hopen dat het waar is. Wat gebeurt hier? De Amerikaanse theoloog Stanley Hauerwas zegt daarover: *‘Recognition of truthful speech begins when readers identify the words they encounter as an honest expression of life’s complexities.’* Als er ergens een markt voor bestaat, dan is het hiervoor.

Ik ben voortdurend op zoek naar verhalen die een eerlijke vertolking zijn. Eerlijk over hoe mooi, absurd, betoverend en ingewikkeld het leven is. Zoals iedere theatermaker rijg ik in mijn stand-upteksten verhalen aan elkaar. Soms is dat een stukje van mijn eigen levensverhaal, vaker zijn het verhalen die ik van mensen hoor of die ik ergens lees of zie. Bijbelverhalen gebruik ik ook veel. Jan Terlouw zei in een recente briefwisseling met Griet Op de Beeck

dat ons ‘hoofd’ zich door de tijd heen enorm ontwikkelt, maar dat het anders ligt in het geval van onze ‘buik’. We voelen dezelfde dingen als mensen van lang geleden, bedoelt hij. Abraham en Mozes, David en Maria: ze zijn net als jij en ik. Ze lopen vaak te kloten. Ze zijn hoogmoedig en onzeker. Ze zoeken naar zin en vaak op de verkeerde plekken. Ze dromen van geluk en huilen om gebroken relaties. Ze vrezen en ze hopen. En ze geven er zo prachtig woorden aan.

Nu telt onze tijd veel verhalenvertellers. In dat bonte gezelschap noem ik mezelf stand-up theoloog. Theologie is de eeuwenoude kunst van het spreken over God. Stand-up wil zeggen dat ik mezelf op het spel zet, net als stand-up comedians en -filosofen. Ik presenteer geen afgerond betoog maar doe aan ‘trigger-theologie’: uit de bijbelse en theologische bronnen waarover ik enthousiast ben, haal ik gedachten en ideeën waarvan ik denk dat ze voor iedere tijdgenoot de moeite van het overdenken waard zijn. Alle thema’s uit dit boek zijn in eerste versie geschreven voor ‘op de planken’, stand-up programma’s in de Amsterdamse Oosterkerk en inspiratiesessies voor bedrijven.

Amsterdam, mei 2018

Tim Vreugdenhil

GRIP

1

Jaarlijks stelt een collectief van schrijvers de zogenaamde Trendrede op (www.trendrede.nl). Ik zie er ieder jaar naar uit. In een recente editie wordt ‘grip’ uitgeroepen tot woord van het jaar. Wat is grip? Grip gaat over het contact dat autobanden met een snelweg maken. Over hoe een tennisracket in je hand ligt. Grip is hoe vastigheid voelt. Als er vandaag de dag iets ontbreekt, dan is dat het wel. ‘Grip is datgene wat we vandaag het meest kwijt zijn. We hebben betere toegang dan ooit tot informatie, diensten, producten, maar tegelijkertijd voelen we ons niet “in control”. Betekenis geven aan ons persoonlijk bestaan lukt vaak nog wel, maar we verdwalen zodra het gaat over de grote wereld om ons heen. Omdat de grote lijnen ontbreken, doen we het wel zelf, op onze eigen en controleerbare schaal.’

Grip hebben op je leven, heel wat Nederlanders zijn er toe in staat. Maar zodra het over grote lijnen gaat? Over Nederland, Europa, de wereld? Over vluchtelingen, het klimaat, nucleaire dreiging, de schuldenberg? Dan zwab-

bert de auto. Dan glijdt het racket zomaar uit je hand. Grip zijn we op een aantal vlakken méér kwijt dan we ons kunnen voorstellen. Een voorbeeld: de G20-topconferentie in Hamburg (juli 2017) verliep uitermate chaotisch. Een leger aan politie was niet in staat om de orde te handhaven. Het leek wel oorlog. Maar ook binnen, in het zwaar beveiligde congrescentrum, ontbrak de grip. Goed ingevoerde journalisten schreven: er is simpelweg geen wereldorde meer. In diezelfde zomer stierf de vroegere Duitse bondskanselier Helmut Kohl. Hij kreeg bij zijn dood meer lof dan hem in zijn leven ooit te beurt viel. Duitsers die nooit op hem hadden gestemd, gaven nu onomwonden toe dat ze heimwee hadden naar een periode waarin één man de gebeurtenissen in zijn greep kon krijgen en vooral houden.

In Nederland wist een oud-politicus nog bij leven het halve land te ontroeren. Ik doel op de inmiddels 86-jarige Jan Terlouw. Zijn woorden, uitgesproken aan de tafel van Matthijs van Nieuwkerk, sorteerden effect. Ook vroeger waren we het lang niet altijd eens, sprak Terlouw, maar we vertrouwden elkaar wel. Het was de tijd dat iedereen een touwtje uit zijn brievenbus liet hangen. Dat is een gevoel tot de essentie teruggebracht. Het verdwenen touwtje staat symbool voor de verdwenen grip.

Een beetje grip op het leven willen krijgen, is typisch een mensending. Met ons hoofd zijn we de hele dag druk om grip te krijgen op de dingen. We kijken, analyseren, beslissen. Voor ons handelen geldt hetzelfde. Dat je ‘de zaken goed in de hand hebt’, geldt als een compliment.

Hoe meer grip, des te meer mens. Je zou het zomaar kunnen denken. Maar neem nu eens je hart, je ziel, je binnenkant. Daar heerst vaak de griploosheid. Wie heeft er grip op hoe hij of zij zich voelt? Wie zegt na een mooi concert: ik had grip op de muziek?

Musici kunnen je vertellen dat ze tot een betere performance komen als ze de grip los durven laten. Dan pas gaat het stromen, zeggen ze. We maken deel uit van een beleveniscultuur. Een belevenis is het omgekeerde van grip. Dan willen we meegevoerd worden, loskomen van de realiteit, in vervoering raken. En daarom gaat kunst niet over grip. Je kinderen (hopelijk) evenmin. Liefde en grip zijn radicaal tegengestelde begrippen. En ook God en grip hebben niets met elkaar. Een God waarop je grip hebt, is sowieso een afgod. In zijn nieuwste boek zegt de Vlaamse psychiater Dirk De Wachter het zo: ‘Er zit in mensen een drang om te zoeken naar *wovon man nicht sprechen kann*. Naar het religieuze, het spirituele, het kunstzinnige, het zingevende, het onbenoembare. We zoeken naar een zaak die we niet kunnen grijpen.’

Grip is wat we het meest kwijt zijn. Zou het echt zo zijn? Op sommige dingen zeker. Maar op de belangrijkste elementen van het leven hebben we überhaupt nooit grip gehad. En zullen we die ook niet krijgen. Grip is een permanente tweestrijd. Je hoofd wil wel, maar je ziel niet. Of andersom.

Ik denk dat de trendwatchers er goed aan deden om ‘grip’ tot woord van het jaar te bestempelen. Ik denk echter

niet dat die grip er vroeger wel was en nu opeens ontbreekt. Het is ingewikkelder. Onze tijd is er één van uitersten. Op allerlei zaken hebben we meer grip dan ooit. Op andere terreinen juist veel minder. Die paradox wordt mooi verwoord door de Amerikaanse schrijver Jonathan Safran Foer: 'Ik ben bang dat hoe dichterbij de wereld zich bij onze vingertoppen bevindt, hoe verder die verwijderd raakt van ons hart.' En even verder zegt hij het zo: 'Op een goede dag zal onze hartafwijking veel eerder door een nanochip zijn opgespoord dan dat we met klachten bij de dokter komen. En met weer een ander nano-instrument zal ons hart worden gerepareerd zonder dat we pijn voelen, tijd of geld kwijt zijn. Maar dat zullen we alleen als een wonder ervaren als we nog steeds in staat zijn om wonderen te ervaren – met andere woorden: als ons hart de moeite van het redden waard is.'

Rond het jaar zeventig na Christus zit een man over een stapel aantekeningen gebogen. Lucas heet hij. Ik schat hem een jaar of zeventig, voor die tijd stokoud. Als je hem zou vragen wat er het meest mist in de wereld, dan zou hij zeggen: grip. Tijdens Lucas' leven is de grip verdwenen. In hoeverre dat voor hem persoonlijk geldt, weet ik niet. Maar het gaat wel op voor de cultuur van zijn dagen. Lucas groeide op onder de regering van keizer Augustus. Geen heilige, maar je wist wel waar je aan toe was. Ongeveer zoals er in de wereld van mijn jeugd een Ronald Reagan was. Iemand die de wereld bij elkaar houdt, hoe retorisch ook. Na Augustus betraden de meest waanzinnige keizers het wereldtoneel. Tiberius, Claudius, Caligula, Nero. En verder is Lucas dan wel geen geboren

jood, maar in de loop van zijn leven is hij wel gefascineerd geraakt door de joodse cultuur, en dan met name de hoofdstad Jeruzalem met als centrum de tempel. Nu hij als oude man aan zijn schrijftafel zit, liggen die stad en die tempel volledig in puin. We weten van Aleppo en Mosul hoe dat eruitziet.

Geen grip dus. Men denkt dat het één van de redenen was voor Lucas om over het leven van Jezus te gaan schrijven. Veel plaatsen waar Jezus heeft rondgelopen, zijn inmiddels van de aardbodem weggevaagd. Niet alleen Jeruzalem. Ook Nazaret werd in 66 n.Chr. uitgemoord en platgebrand. De wereld waar je fiducia in had, het land waarmee je je verbonden voelde. Het is allemaal weg. Toch schrijft Lucas. Schrijven is een poging tot grip. Hij schrijft een boek dat als 'evangelie' bekend werd en bewaard bleef.

Met drie potloodstrepen tekent Lucas de figuur van Zacharias. De eerste potloodstreep laat zien wat Zacharias *doet*. Hij is priester. In een religieuze cultuur is dat een beroep met status. Zeker in Israël: niet iedereen kan priester worden. Je moet de juiste stamboom hebben, van vader op zoon. Mede omdat zijn vrouw afstamt van Aäron, de broer van Mozes, behoren Zacharias en zijn vrouw tot de religieuze elite van hun land. Daarnaast is hij ervaren. Hij heeft een lange carrière achter de rug. De tweede potloodstreep laat zien wat Zacharias *gelooft*. Lucas vertelt: hij was vroom, gelovig én hij hield zich strikt aan de religieuze wetten. Grappig dat hij dat zo nadrukkelijk moet noemen. Dat vrome en gelovige was destijds voor een

priester nogal uitzonderlijk, lijkt het. De collega's zeiden als Zacharias er niet bij was: hij gelooft het allemaal écht. Met hart en ziel is hij geworteld in de traditie van Israël. De derde potloodstreep gaat over wat Zacharias *hooft*. Er vallen drie termen: geen kinderen, onvruchtbaar, op leeftijd. Een situatie die over culturele verschillen heen onmiddellijk navoelbaar is. Veel meer dan in onze tijd waren kinderen een letterlijke poort naar de toekomst. Voor Zacharias zit de deur dicht.

Stel dat er een jury was die punten toekent op de 'schaal van grip'. En dat die jury Zacharias zou moeten beoordelen, op een schaal van één tot tien. Ik doe een voorstel: acht punten voor wat hij doet. Hij heeft immers stevig grip op zijn carrière, met de bijbehorende financiële zekerheid. Laten we hem negen of tien punten geven voor wat hij gelooft. Iedereen in zijn omgeving zegt: jij staat ergens voor en je leeft het nog ook. En voor wat hij hooft? Ik zou zeggen: één schamel puntje. Hij, de oude man van een oude vrouw, droomt heel soms nog van een wonder. Maar elke dag bij het opstaan en het slapengaan voelt hij de leegte. Als hij door het bergland van Judea loopt, op weg naar zijn werk of omgekeerd terug naar huis, dan kun je hem zomaar horen mompelen:

*There is a crack in everything,
that's how the dark gets in.*

Aan de poort van de route naar Jezus zet Lucas deze man, Zacharias. Een verhaal van een oude man en zijn 'grip-points'. Van zijn grip naar de jouwe is maar een kleine stap. Het is niet zo ingewikkeld om jezelf te jureren. Je

pakt twee A4'tjes. Boven aan het ene schrijf je GRIP en boven aan het andere GEEN. Dan maak je drie kolommen, op beide blaadjes. Boven de kolommen schrijf je: 'wat doe ik – wat geloof ik – wat hoop ik.' En dan ga je rustig invullen. Zo'n griptest kun je als momentopname doen. Aan het einde van een kalenderjaar, als balans. Je kunt 'm invullen voor je relatie, je familie. En zelfs over je hele leven tot op dit moment.

Hoe je persoonlijke aantal 'grip-punten' ook uitvalt, één ding is zeker: er is geen enkele connectie tussen mijn persoonlijke grip en iets als 'grip op de wereld'. De schrijvers van het trendrapport merken het terecht op. Een voorbeeld: je kunt (bijna) het maximale aantal grip-punten scoren en het volgende moment worden overreden door een vrachtwagen, in Nice, Berlijn of Barcelona, gewoon omdat je op het verkeerde moment op de verkeerde plek bent. Je heet Andrei Karlov en je bent één van de meest ervaren en gerespecteerde ambassadeurs van Rusland, om op een kwade dag in Ankara voor het oog van televisiecamera's te worden doodgeschoten. Veel mensen in de wereld van nu hoeft je niet te vertellen dat er niet zoiets als 'grip op het leven' bestaat. Voor hen is het gebrek aan grip een dagelijkse realiteit. Voor westerse mensen is het wennen. Zacharias zag dat al. Zelf scoort hij een ruime voldoende op de schaal van grip. Desondanks zingt hij een Leonard Cohen-achtig lied:

We live in darkness.

We are sitting in the shadow of death.

Nobody shows us the way, not even one foot at a time.

Het is alsof je Friedrich Nietzsche hoort. Dát is de grote lijn die deze wereld tekent. In die woorden van Zacharias resoneert het Oude Testament, de profeten. Lucas is de songwriter. Hij identificeert zich met die Zacharias. Het is ook zijn lied.

Lucas plaatst Zacharias op de heiligste plek van dat moment: de binnenruimte van de tempel. De klok slaat het heiligste uur: het moment dat het reukoffer wordt gebracht. Samen bieden die plaats en die tijd nog het meest grip op God, en daarom manifesteert zich juist daar en juist dan een engel. Een engel is een wezen waar ook theologen nooit enige grip op hebben gekregen. In geen enkel ritueel of liturgie is hun komst voorgeschreven. Een engel heeft geen touwtje uit de brievenbus nodig, deze valt met de tempeldeur in huis. Wie grip wil krijgen op de engel, moet op diens woorden letten. Gabriël (zo heet hij) grijpt terug op één van de belangrijkste beloften die er in het Oude Testament gedaan worden: er komt een dag waarop de profeet Elia terug zal komen. Om zijn volk voor te bereiden op de komst van de Heer.

Wie is Elia? Elia was een profeet in Israël, rond 800 voor Christus. Boven de tijd waarin hij leefde kun je met hoofdletters schrijven: GEEN GRIP. De grip ontbrak volledig. De samenleving was gefragmentariseerd, de kloof tussen arm en rijk enorm, het vertrouwen in de politiek gering. Wat doet Elia? Verbijsterende dingen. Waar een weduwe dreigt te sterven aan schaarste, creëert hij overvloed. Als een vrouw haar enige zoon verliest, roept hij het kind terug uit de dood, het leven in. Moralistische religie – goden

die antwoord geven naarmate volgelingen harder schreeuwen of meer betalen – valt hij fel aan. Eigenlijk zet Elia altijd de zaken op z'n kop. Wie geen grip heeft, houdt van hem. Wie het meent te hebben (het establishment) kan zijn bloed wel drinken. En toen was hij opeens weg. Nooit meer kwam er een profeet die zo te werk ging.

In Israël is toen langzamerhand het idee ontstaan: Elia's werk is nog niet af. Nog lang niet. Hij komt dus terug. Dat kan niet anders. Het werd zelfs een gebed: laat Elia zijn karwei afmaken. Dit is onder andere terug te vinden bij een andere Bijbelse profeet, Maleachi. Daar wordt het beloofd: op een dag komt Elia terug. Om wat? De revolutie uit te roepen? Elia is geen Fidel Castro. De engel Gabriël citeert die tekst van Maleachi letterlijk. Elia's einddoel is niet dat de rollen in de wereld worden omgedraaid. Dat de arme het goed heeft en de rijke valt. Elia komt *om ouders met hun kinderen te verzoenen*. Zolang er nog generaties, etniciteiten, religies, sociale klassen en geaardheden tegen elkaar opstaan, zolang is er voor Elia werk aan de winkel. Pas wanneer alle mensen broers en zussen zijn geworden, dán pas is Elia klaar. Daar begint het koninkrijk van God. Dan kan het feest beginnen.

Het volk Israël ziet een verband tussen 'God' en 'grip'. God laat de wereld niet uit zijn handen vallen, zo wordt daar geloofd. Wie ergens grip op wil krijgen, moet zich er helemaal in storten. Grip vraagt om alle informatie, alle passie, alle inzet. Ook God ontkomt daar niet aan. Hoe krijg je grip op je eigen schepping? Je moet je er helemaal in storten. Je wordt een van ons. De middeleeuwse theo-

loog Bernard van Clairvaux durfde – dwars tegen de conventies van zijn tijd in – te zeggen: sinds God aan Adam vrijheid schonk, is hij niet meer ‘in control’ over zijn wereld. God hecht minder aan grip dan wij. God is goed in loslaten.

Het verhaal van de profeet en de engel, van Maleachi en Gabriël, is in onze tijd niet erg plausibel meer. Wij hebben grip en God van elkaar losgekoppeld. Voor Zacharias is dat anders. Eeuwenlang was er in zijn traditie uitgekeken naar zo’n moment, zo’n soort ingrijpen, zo’n soort God. De God van de grip. Wat is zijn reactie? Juichen, zingen, dansen, bidden? Zacharias heeft de scepsis van een hedendaagse Nederlander. Er staat een engel voor zijn neus, en hij gelooft er niks van. We zien hier iets van het probleem achter iedere religie: grip willen krijgen op God. Iets wat natuurlijk volstrekt niet lukt.

Wat doet een engel met iemand die het niet wil geloven? Zacharias vraagt een teken, een houvast. Hij zoekt grip. ‘Goed,’ lacht de engel, ‘maar weet wat je vraagt. Je zult grip krijgen door de grip te verliezen.’ Zacharias kan vanaf dat moment niet meer praten. Hij valt volledig stil. Hij wordt een arbeidsongeschikte priester. Straks gaat hij naar huis, hij heeft in deze tempel niets meer te zoeken. Nooit komt hij hier nog terug. *It’s over*. Waar mensen Zacharias’ vroomheid en moraal bewonderden, blijkt het op dit cruciale moment waardeloos. Nul punten. ‘Verder nog iets?’ vraagt de engel. ‘O ja, er was nog iets. Iets waar je altijd al weinig grip op had. Iets waar je ziel vol van was, van verdriet. Die kinderen die er nooit gekomen zijn. Nou,

hou je vast, jongen. Je wordt vader. Dus bel de kraamzorg. En bestel vast een Maxi-Cosi.'

Wat de engel Gabriël hier doet, zal de volwassen Jezus later herhalen bij heel veel mensen die zijn pad kruisen. Al die dingen waardoor mensen grip denken te hebben, schoffelt hij onderuit. Carrière, afkomst, banksaldo, religie: als het er echt om gaat, helpt het niet. Dus stelt het in de kern niet zo veel voor. Wij denken dat daaronder een leegte zit, een peilloze afgrond. De uitdaging van Jezus: kijk nou eens in dat gat. Of beter: spring! Zeker, dat voelt eng. Maar je valt niet te pletter. Jezus bedacht er een oneliner voor: pas wie de grip durft te verliezen, die zal 'm echt vinden. Een zin die aan betekenis wint in tijden waarin mensen de grip naar hun gevoel kwijt zijn. Een tijd van onbehagen, van zwabberen en glijden. Zou ons dat naar een volgend level kunnen brengen? Is de 'crack' misschien het punt waar 'light' kan binnenvallen? Toen Zacharias op zijn sterfbed lag, zei hij niet: 'Die vreselijke dag in de tempel, toen met die engel, de dag waarop mijn geloof en carrière aan diggelen ging.' Nee: 'Die wonderlijke dag. Ik kon het aanvankelijk niet geloven. Ik heb met liefde mijn oude bestaan ingeruild. Wat heb ik veel gewonnen. En dat op mijn leeftijd.' Als hij op dat moment nog had kunnen zingen, zou het ongeveer zo klinken:

There is a crack in everything.

That's where the light comes in.

‘Theologie is de eeuwenoude kunst van het spreken over God. Stand-up wil zeggen dat ik mezelf op het spel zet, net als stand-up comedians en -filosofen.’

NUR 707

ISBN 978 90 435 2923 5

9 789043 529235

www.kok.nl

KOK